

ДО ІСТОРІЇ ОБРАННЯ ГЕТЬМАНОМ ДЕМ'ЯНА МНОГОГРІШНОГО (1669-1672 РР.)

У статті розглядаються історичні передумови та процес обрання на посаду гетьмана Лівобережної України Дем'яна Многогрішного. Прослідковано підготовку та проведення Глухівської ради 3-6 березня 1669 р. та підписання Глухівських статей. Автор намагається розкрити значення статей, підписаних у м. Глухові між козацькою старшиною на чолі з Д. Многогрішним та представниками московського царя, для політичного та соціально-економічного розвитку м. Батурина.

Ключові слова: Глухівська рада, гетьманські статті, Глухівські статті, Дем'ян Многогрішний, воєвода.

Період занепаду Козацько-гетьманської держави середини XVII ст., досить відомий в історичній літературі як епоха «Руїни», був та залишається предметом дослідження низки істориків минулих століть та сьогодення. Безперечно, фундаментальними є праці істориків XIX – початку XX ст. М. Костомарова, М. Грушевського та С. Соловйова. На сучасному етапі розвитку історичної науки серед дослідників цієї епохи слід згадати В. Борисенка, В. Горобця, М. Мельника, які в своїх розвідках не оминають постать лівобережного гетьмана 1669-1672 рр. Дем'яна Многогрішного та пов'язане з ним перенесення гетьманської столиці до м. Батурина.

Батурин має багатогранну та багатовікову історію. Важливою подією, що визначила долю міста, була Глухівська рада 3-6 березня 1669 р. та підписання договірних Глухівських статей.

Гетьманські статті являли собою державно-правові документи, що визначали суспільно-політичний устрій Української держави – Гетьманщини XVII – XVIII ст. та її взаємовідносини з Російською державою. Здебільшого вони уклалися з нагоди виборів нового гетьмана як своєрідні угоди між козацькою старшиною на чолі з гетьманом та представниками московського царя. Глухівські статті підтвердили обрання гетьманом Дем'яна Многогрішного.

У 1668 р. Дем'ян Многогрішний як противник Андрусівського перемир'я 1667 р. взяв участь у антимосковському повстанні, яке розпочалось під керівництвом Івана Брюховецького. Після того, як 7 червня 1668 р. І. Брюховецького було вбито і гетьманом об'єднаної України проголошено П. Дорошенка, у відставку пішов майже весь склад вищої старшини Лівобережжя. Лише за Д. Многогрішним було збережено полковництво, а через місяць, коли Дорошенко поспішно повернувся на Правобережжя, аби відбити наступ поляків, пожалувано уряд наказного гетьмана. Повернення П. Дорошенка на Правобережжя дозволило російському війську розпочати контрнаступ на Лівобережжя на чолі з

боярином Г. Ромодановським. Досить швидко воєводі вдалося оволодіти Ніжином та рушити на Чернігів. Не маючи у своєму розпорядженні достатньо сил для оборони, Д. Многогрішний звертається по допомогу до П. Дорошенка, але він зміг відправити на Сіверщину лише символічну допомогу, оскільки вів боротьбу з татарами та їхнім ставлеником П. Суховієм [1, 361]. «Сначала онъ послалъ къ Дорошенку съ просьбою о помощи, но получилъ отвѣтъ: «пусть сами обороняются» [2, 36]. Взяття російським військом 25 вересня Чернігова, розвиток політичних процесів в Україні змушують наказного гетьмана піти на переговори з Г. Ромодановським про припинення бойових дій [1, 361]. Крім того, серед старшини була група, що орієнтувалася на Москву: полковники П. Рославець, М. Гвинтівка, брат наказного гетьмана В. Многогрішний. До них приєдналася й група церковних ієрархів, очолювана чернігівським архієпископом Лазарем Барановичем. Вони почали схилити Д. Многогрішного до підданства Московській державі [3, 6-7]. Але Многогрішний, погоджуючись на повернення під зверхність царя, відстоював умови широкої автономії Гетьманщини й, передусім, вимагав виведення московських воєвод із залагами з міст Лівобережжя: «Посоветовавъ съ полками сей стороны Днепра, при какихъ вольностяхъ хотимъ быть, ведомо чиню, пишетъ Многогрешный: когда великій государь насъ своихъ подданныхъ захочетъ при прежнихъ вольностяхъ покойнаго славнаго памяти Богдана Хмельницкаго, въ Переяславле утвержденныхъ, сохранить и нынешнихъ ратныхъ людей своихъ изъ городовъ нашихъ всехъ – Переяславля, Нежина, Чернигова вывезеть, тогда изволь ваше преосвященство написать царскому величеству: буде насъ помилости своей приметъ, вольности наши сохранить и, что учинилось за подушеньемъ Брюховецкаго, простить, то я готовъ съ полками сей стороны Дніпра царському величеству поклониться и силы наши туда обратитъ, куда будетъ указъ царскій. Если же царское величество нашою службою возгнушается, то мы при вольностяхъ нашихъ умирать готовы; если воєводы останутся, то хотя одинъ на другомъ помереть, а ихъ не хотимъ» [2, 39-40]. Разом з тим, з метою утвердження своєї влади на Лівобережжі, Д. Многогрішний вдався до більш рішучих дій. 17 грудня 1668 р. в Новгороді-Сіверському відбулася рада за участю старшини Чернігівського, Стародубського і Ніжинського полків та представників ряду лівобережних міст. Архієпископ Лазар Баранович виніс пропозицію обрати гетьманом Д. Многогрішного. Всі присутні були згодні з цією кандидатурою [4, 11]. Після цього «новый нареченный гетманъ началъ носитьъ звание гетмана Севарскаго...» [5, 224].

Московське керівництво, зважаючи на те, що відповідно до положень Андрусівського перемир'я з Річчю Посполитою Україна не могла надалі існувати

як єдиний політичний організм, не заперечувало проти обрання осібного лівобережного гетьмана, оскільки П. Дорошенко був гетьманом «польської сторони». Але процедура обрання мала відбуватися за присутності царського представника, який повинен був укласти з новообраним гетьманом і нові договірні статті. Саме такою процедурою була Глухівська рада 3-6 березня 1669 р., наслідком якої стало підписання договірних Глухівських статтей.

Укладенню статей передували складні переговори між сторонами. Зокрема, в січні 1669 р. до Москви було відправлене посольство. «Отправленные в Москву посланцы были: отъ Лазаря Барановича – игумен максаковского монастыря Иеремей съ одним чернымъ попомъ и дьякономъ, а отъ наказного гетмана северскаго Демьяна Многогрешнаго – генеральный обозный Петръ Забела, генеральный асауль Матвей Гвинтовка и генеральный судья Иванъ Домонтович. При нихъ было шесть сотниковъ, два атамана, два войта отъ мещан и посольства, одинъ бурмистръ, одинъ полковой судья и один войсковой подписокъ да 46 рядовыхъ козаковъ» [5, 246-247]. 19 січня українське посольство прибуло до Малоросійського приказу, де оголосило наказ від гетьмана і всього війська: бити чолом про підтвердження вольностей, наданих Б. Хмельницькому. Основною вимогою української сторони було виведення з більш-менш значних лівобережних міст царських військ на чолі з воеводами, які були введені під час гетьманства І. Брюховецького: «чтобы в малоросійскихъ городахъ отнюдь не было великоросійскихъ воевод и ратныхъ людей». Обгрунтовуючи необхідність цього, старшина наводила ряд аргументів, зокрема: «... эти воеводы и царские ратные люди, вместо ожидаемой обороны, приносили краю пагубу и разорение. ... докучали жителямъ частыми кражами, пожарами, убійствами и различными мучительствами...» [5, 247]. Але чіткої відповіді на цю статтю посланці не отримали: «Государь указалъ быть воеводамъ в техъ городахъ, в которыхъ, по его государскому разсмотрению, будетъ пристойно, а не во всехъ городахъ, где были воеводы во время, протекшее после Переяславскаго договора до последней войны; впрочемъ, объ этомъ отложено окончательно говорить на раде, которую предполагалось открыть текущею зимою». Було порушено питання зовнішньополітичних відносин України з сусідніми державами, але «... просьба о томъ, чтобы гетману и старшинамъ было дозволено сноситься съ иноземными державами, была отвергнута на томъ основаніи, что и прежде такого права не предоставлялось гетману...» [5, 248]. Не менш важливим було питання стосовно м. Києва. Згідно Андрусівського перемир'я, Київ на два роки залишався за Московською державою, а потім мав перейти до Речі Посполитої. «Челобытчики высказали, что не желали бы отдачи Киева полякамъ: имъ известно, что у поляковъ на сейме постановлено

Портрет гетьмана Дем'яна Многогрішного. Невідомий художник. З колекції В.В. Тарновського

обратить все церкви православныя в римские костелы и развезти изъ Киева в разные места Польши мощи киевскихъ чудотворцевъ» [5, 249]. Розгляд цього питання був відкладений до проведення вже самої ради за присутності царських представників.

Протягом 23-25 січня обговорювалось питання місця проведення та повідомлено, що «великий государь» призначає своїми царськими послами на раду боярина, воеводу Г.Г. Ромодановського, стольника А.С. Матвеева і дяка Г.К. Богданова. Українські послы пропонували провести раду у Багурині, але остаточної відповіді не отримали. Дем'ян Гнатович просив провести раду в Новгороді-Сіверському, щоб на ній був присутній архієпископ Лазар Баранович. Але «государь решилъ быть ей в Глухове – для ближайшаго привоза изъ городовъ людскихъ запасовъ и конскихъ кормовъ» [2, 53].

27 лютого у Глухів прибув Дем'ян Многогрішний, а 1 березня разом із старшиною та козаками він зустрічав царських послів. «Главный посланникъ, князь Ромодановскій, посадилъ Многогрешнаго съ собою в карету; при въезде в городъ, встречаль ихъ на городскихъ воротахъ глуховской соборной церкви протопопъ съ духовенствомъ и горожанами. Вышедши изъ экипажей, посольство прикладывалось къ Спасову чудотворному образу, съ которымъ приехало оно изъ Севска; велели нести этот образъ в глуховскій соборъ, отслужили там молебень, потомъ князь Ромодановскій приказалъ этот образъ поставить у себя на дворе». 3 березня, з приїздом до Глухова архієпископа Лазаря Барановича,

боярин велів зібратися всім на раду «... и отъ имени великаго государя спросилъ архієпископа о спасеніи, а прочихъ мірскихъ особъ – о здоровье. Потомъ объявлено было царское прощєніє малоросійскому народу за вини. За это прощєніє все били челомъ». Потім Г. Ромодановський промовив: «Указалъ великій государь, его царское величество, по вашимъ правамъ и вольностямъ избрать себе въ гетманы, кого излюбите» [5, 262]. Обозний, судді, полковники і вся старшина проголосили гетьманом Дем'яна Гнатовича Многогрішного. Після обрання гетьманом, 3 березня були зачитані статті. Потому гетьман сказав: «Позвольте намъ эти статьи взять къ себе. Мы прочтемъ ихъ у себя на дворе и поговоримъ промежь себя, которыя статьи покажутся намъ противными, о техъ статьяяхъ мы учнемъ бить челомъ великому государю и челобитную нашу подадимъ вамъ на письме». 4 березня до боярина Г. Ромодановського прибув П. Забіла у супроводі генеральних осавулів і полковників. Була подана чолобитна, в якій зазначалося: «Просимъ, чтобъ великій государь насъ пожаловалъ, – указалъ не быть воеводамъ и ратнымъ людямъ въ городахъ сей стороны Днепра». Крім того, «Въ челобитной, кроме просьбы о выводе воеводъ, было написано о сохраненіи козацкихъ имуществъ, чтобы вдовы козацкія наследовали имущества убитыхъ на войне мужьевъ и пользовались всеми льготами козацкаго званія до своей смерти, либо до выхода въ новое замужество за не-козака; чтобы царскіє гонцы не брали самовольно подводъ, а получали ихъ отъ городской старшины; чтобы число козацкаго войска въ реестре простиралось до сорока тысячъ, а въ случаенеприятельскаго вторженія давалась бы скорая помощь ратными людьми; чтобы возвращены были взятыя воеводами въ смутное время малоросійскія пушки...» [5, 265-266]. 5 березня до боярина Г. Ромодановського прибули гетьман і архієпископ Лазар Баранович, які знову ж таки просили вивести з українських міст воевод та ратних людей. Остаточні рішення щодо ряду спірних питань були вирішені «... рано утромъ, 6-го марта, въ субботу, на второй неделе великаго поста, съехавшись все вместе, съ бояриномъ учинили договоръ» [5, 269].

У деяких питаннях гетьманові та козацькій старшині вдалося домогтися від царя певних поступок, зокрема зменшено кількість російських воевод в українських містах «а воеводамъ быть въ Києве, Переяславле, въ Нежине, въ Чернигове да въ Остре» [6, 190]. Воеводам заборонялося збирати податки та чинити суд і розправу на українських землях. Ці повноваження повністю перебирала на себе гетьманська адміністрація. Функції воевод обмежувалися лише військовими справами. Відповідно до Глухівських статей кількість «реестровымъ козакамъ быть тридцати тысячамъ человекомъ» [6, 191]. Гетьман міг клопотати перед

царським урядом про надання українській козацькій старшині дворянських звань. Договір містив і ряд обмежень автономних прав Лівобережної України. Гетьман, зокрема, не мав права підтримувати безпосередні дипломатичні зносини з іноземними державами, заборонялося вивозити з Гетьманщини в Московську державу горілку і тютюн.

Відповідно до новоукладених статей, резиденцією гетьмана став Батурич «Чтобъ Царское Величество пожаловалъ, велелъ Гетману и армате быть въ Батуричине» [6, 209]. С. Павленко вказує, що призначення було тимчасове і посилається на тогочасний документ: «А как даст Богъ, что Переяславль придетъ въ свое совершенство прежнее, тогда бьемъ челомъ его царскому пресветлому величеству, чтобъ жити въ Переяславле» [7, 94; 8, 24]. Це пояснюється тим, що московське військо, придушуючи повстання гетьмана І. Брюховецького 1668 р., залишило «Ніжин зац и Чернігов и Переяславле міста попустошени и попалени» [9, 104]. Згодом проголошений на Глухівській раді «тимчасовий» статус Батурича як гетьманської резиденції був скасований життям.

Саме з цього часу, з 6 березня 1669 р., розпочинається новий, т. зв. «гетьманський» період в історії міста. Д. Многогрішний започаткував «батуричський» період розвитку Гетьманщини, ставши першим гетьманом, який мав резиденцію в Батурич.

Після підписання статей відбулась старшинська рада. Місцем її проведення було обрано площу біля соборної церкви, де на заздалегідь облаштованому місці було «поставлено на аналое чудотворный Спасовъ образъ и положено на столъ булаву и знамя». Присутні старшина, виборні козаки і міщани обрали гетьманом Дем'яна Многогрішного. Обозний П. Забіла та полковники піднесли новообраному гетьманові булаву та хоругву, а боярин вручив царську грамоту [5, 272-273; 2, 57]. У церкві архієпископ Лазар Баранович проголосив присягу і привів всіх до неї «по чиновной книге и по записи, написанной подъ статьями» [5, 273]. Наступного дня архієпископом було освячено гетьманські клейноди та прочитано пастирське повчання гетьманові [5, 278].

8 березня були розіслані листи: воевода Г. Ромодановський відправив лист цареві про завершення ради та воеводам в Чернігів, Ніжин, Переяслав з наказом привести до присяги козаків та міщан; Дем'ян Многогрішний, в свою чергу, відправив лист «великому государю», у якому просив, щоб «когда будетъ неприятель на насъ наступати на Украину, насъ войсками своими ратными воспомагати отъ нихъ» [7, 101]. Цього ж дня було роздано «государево жалованье: гетманъ получилъ два сорока соболей, по 100 рублей сорокъ; старшины получили по две пары; лучшіє люди въ полках по три, а другіє по соблю; Лазарю Барановичу прислано два сорока: один въ 100, другой въ 50 рублей» [2, 57],

а «а боярину отдалили лошадыми» [5, 274].

Незважаючи на значні обмеження державних прав Гетьманщини московським урядом, Глухівські статті від 6 березня 1669 р. визначили розвиток Батурина як гетьманської столиці. Дем'ян Многогрішний та його наступники – Іван Самойлович, Іван Мазепа – приклали чимало зусиль для розбудови міста та перетворення його в політичний центр Лівобережжя другої половини XVII ст.

Посилання

1. Горобець В. Шлях гетьмана Дем'яна Многогрішного у невідомість через Московщину // Україна – козацька держава / Упор. Недак В.В. – К., 2004. – С. 361-362.
2. Соловьев С. История России съ древнейшихъ временъ. Т.12. Ч.3. – М., 1870. – 348 с.
3. Мельник Л.Г. Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669-1709 рр.): Навч. посібник. – К., 1995. – 104 с.
4. Пиріг П. Штрихи до соціально-політичного портрета гетьмана Дем'яна Многогрішного // Сіверянський літопис. – 2009. – № 2-3. – С. 9-22.
5. Костомаров Н. Руина. Историческая монография 1663-1687. Гетманства Бруховецького, Многогрішного и Самойловича. Т.15. Ч.3. – СПб. – М., 1882. – 695 с.
6. Летопись событий въ Югозападной России въ XVII – м веке. Составил Самоиль Величко. Т.2. – К., 1851. – 612 с.
7. Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной России. Т.8. 1668-1669. 1648-1657. – СПб, 1875. – 417 с.
8. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. – К., 2007. – 266 с.
9. Літопис Самовидця. – К., 1971. – 207 с.

Блажко Ю.А. К истории избрания гетманом Демьяна Многогрішного

В статье рассматриваются исторические предпосылки и процесс избрания на должность гетмана Левобережной Украины Демьяна Многогрішного. Отслежено подготовку и проведение Глуховского совета 3-6 марта 1669 г. и подписание Глуховских статей. Автор пытается раскрыть значение статей, подписанных в г. Глухове между казацкой старшиной во главе с Демьяном Многогрішным и представителями московского царя, для политического и социально-экономического развития г. Батурина.

Ключевые слова: Глуховский совет, гетманские статьи, Глуховские статьи, Демьян Многогрішний, воевода.

Blazhko Yu.A. To the issue of Hetman Demian Mnohohrishnyi election

The article reveals historical premises and the process of election of the Left Bank Ukraine hetman Demian Mnohohrishnyi. The preparation for the Hlukhiv Council (March, 3-6, 1669), its conditions are traced. The signing of the Hlukhiv Articles between the Cossack starshyna, headed by Demian Mnohohrishnyi with the Moscow tsar's representatives is concerned. The author tries to show the significance of these articles for the political, social and economical development of Baturyn.

Key words: the Hlukhiv Council, the hetman articles, Demian Mnohohrishnyi, a voivode.

22.03.2012 р.

УДК 94 (477)

І.І. Кривошея

ЗНАЧНЕ ТОВАРИСТВО ГЛУХІВСЬКОЇ СОТНІ В СЕРЕДИНІ XVII – СЕРЕДИНІ XVIII СТ.

У статті розглядається персональний склад значного товариства Глухівської сотні Ніжинського полку середини XVII – середини XVIII ст. Аналізується категорія «товариство сотні» в структурі неурядової старшини.

Ключові слова: неурядова старшина, товариш сотні, Глухівська сотня.

У структурі неурядової старшини «товариші сотень» займали найнижчу сходинку. Один із перших дослідників історії військового товариства Л. Окішневич обмежився про них у своїй праці окремими згадками, інколи зводячи їх разом з вищими категоріями у терміні «зверхній стан», інколи прирівнюючи до рядових козаків. Традиційно для себе зрівнявши «значне товариство сотні» XVII і XVIII ст., чого категорично не можна робити, історик прийшов до висновку, що вони стояли нижче значкових, були простими шерговими козаками, і у XVIII ст. зникають, не утворивши ще одного виду соціальної перегородки в межах зверхнього стану [19, 13, 16, 31].

Зацікавленість указаним розрядом козаків проявляється лише в останні роки, коли поступово накопичуються факти, і стає очевидним її поширення у всіх полках [10, 9-10]. Запровадження до наукового вжитку комплексних історичних джерел, перш за все присяг на вірність московським царям, та цільове використання компутів і ревізій козацьких полків дозволило почати дослідження цієї категорії козацтва, яку можна віднести до низової ланки військового товариства [12; 14; 15; 16; 17].

Належність до неурядової старшини у середині XVII ст. значною мірою визначалась присутністю за-служених, знатних козаків на урядах різного рівня. Участь козака через товариську раду в справах сотенного уряду включала його до товаришів сотні, вищих від рядових козаків. Серед значного товариства сотень особливе місце займає товариство Глухівської сотні, яке виділяється і персоніфікується в усіх присягах XVII-XVIII ст. Варто наголосити, що значне товариство сотні у документах XVII ст. відділяється від рядових козаків. Значні товариші Глухівської сотні мали особливий статус навіть у порівнянні з таким же товариством інших сотень. Коли у середині XVIII ст. досліджувана категорія поступово зрівнюється у всіх полках з рядовим козацтвом, у Глухові значне товариство сотні продовжує відстоювати свої окремі права перед полковою владою [12, 273-275].

Чим визначався особливий статус значного товариства Глухівської сотні? Перший і очевидний фактор – це полкова сотня столичного міста, що змушувало вирізнити товариство сотні серед загалу. Коли з 1708 року Глухів став столицею і гетьманською резиденцією та місцем розташування першої